

KÂTİP ÇELEBİ'DE İLİM VE EĞİTİM

Dr. Hüseyin Akyüz

”Öğrenciliğin hakirliğine bir saat katlanamayan bir kimse, cehaletin zilletinde ebediyen kalmaya mahkûm olmuş demektir.” Kâtip Çelebi

1- Kâtip Çelebi'nin Hayatı ve Eserleri

1.1. Hayatı

Kâtip Çelebi, hayat hikâyesinin büyük bir bölümünü bizzat kendisi çeşitli eserlerinde ele almış ve üçüncü bir şahıstan bahseder gibi anlatmıştır. Fakat Kâtip Çelebi'nin kendisinden bahsederken bazan birinci şahıs olarak söze karıştığı da görülmektedir. Kendisinin ve başkalarının verdikleri bilgilerden anladığımız kadarıyla Kâtip Çelebi (Hacı Halife, Hacı Kalfa), 1608 yılında İstanbul'da doğmuştur (1). Asıl adı Mustafa olup, Abdullah Efendi isimli bir Osmanlı askerinin oğludur.

Babasının mesleğinin askerlik olması nedeniyle, Osmanlı ülkesinin hemen hemen her yöresini dolaşmış, bu gördüğü yerleri ve burada karşılaştığı önemli olayları objektif bir tarih anlayışı içerisinde tasvir etmiştir. Uzun bir zaman askeri hizmetlerde bulunduktan sonra İstanbul'a yerleşmiş ve eserlerinin büyük bir bölümünü burada tamamlamıştır.

Çocuk denecek yaşlarda çeşitli yer ve olaylarda bulunmasına rağmen, babasının çok uyanık bir kişi olması, kendisinin de ilme ve bilgiye karşı çok duyarlı bulunmasından dolayı ve iyi bir öğrenim görmüş çok iyi yetişmiştir. Bizzat kendisi bu durumu şöyle anlatıyor:” On yıl kadar zaman hareket ve seferlerde geçip nice savaşlar ve olay görüp hac ve savaş işi bütünlendi. “Küçük savaştan büyük savaşa döndük” dediklerince bundan sonra kendini, öğrenmek yoluna verdi ve aziz ömrünün geri kalan bölümü şerefli ilim tahsiline ve Allahın ona kısmet ettiği rızkı, ilim yoluna harcamaya kesin karar verdi” (2).

(1) Kâtip Çelebi; Mizanül Hak, Haz: O. Şaik Gökyay.Tercüman 1001 Temel Eser, 1980, s. 113.

(2) a.g.e. s. 115-116.

İlim, bilgi ve öğrenmek Kâtip Çelebi'nin en bariz vasıflarındandır. Bu vasıfların bir gereği olarak her gittiği yerden kitaplar satın almış ve o bölgenin ünlü bilginlerinin sohbetlerine katılmıştır. Ayrıca, kendisine kalan büyük bir mirasın, geçimini temin edecek kadarını ayırarak, geriye kalan kısmını kendi öğrenimi için harcamıştır. Askeri hizmetlerini tamamlayarak İstanbul'a dönünce, kendini tamamiyle ilim öğrenmeğe ve ilmi çalışmalara vermiştir. İstanbul'da devrin en ünlü alimlerinden dersler almış, fakat bir hocayla yetinmeyerek değişik kişilerden dersler almıştır (3). Bu konuda hiçbir taassup eseri göstermemiş, doğru ve faydalı bulduğunu baştacı etmiştir.

İlmi konulara karşı kabiliyetli olması, ilgi duyması, aynı zamanda anlama, yorumlama ve sentez yapabilme konularında başarılı olması nedeniyle "büyük savaşta" da zafer kazanmıştır (4). Bundan dolayı, bazı kültür tarihçilerimiz Kâtip Çelebi'yi Osmanlı bilginlerinin son büyük siması olarak göstermişlerdir. Osmanlı Müellifleri isimli eserin yazarı Bursalı Mehmet Tahir Bey (1861-1925) de Kâtip Çelebi'yi, Osmanlı ilim adamları arasında zaman itibarıyla eskilerin sonu ve yenilerin başı olarak göstermiştir(5).

Kâtip Çelebi ilme ve öğrenmeye karşı çok kabiliyetli olduğu gibi, çok çalışkan ve azimli bir kişidir de. Bu özelliklerinden dolayı, çok kısa denilebilecek bir zaman içerisinde, fakat geceli gündüzlü çalışmak suretiyle ilim alanında büyük mesafeler kaydetmiştir. Bu konuyu Kâtip Çelebi şöyle anlatıyor: "On yıl kadar zaman geçinceye dek gece ve gündüz uğraşarak sayısız kitap görmek ve fenlerin çoğunu okuyup incelemek müyesser oldu. Kimi kez bir kitabı görmek için içime şevk düşüp güneşin batmasından doğmasına kadar odamda mum yanar ve hiç usanç ve sıkıntı gelmezdi" (6).

Kâtip Çelebi devrinin birçok ilim merkezinde bulunmuş, her gittiği yerde ilim adamlarıyla görüşmüş, bu yüzden devrin medrese ve tarikatlarının meydana getirdiği ilim ve gönül halkalarını yakından tanıma ve tetkik etme fırsatı bulmuştur. Çok iyi bir öğrenim görmüş olması ve ailesinin düzenli bir öğrenim için her türlü maddi ve manevî fedakârlığı göze alması, onun yetişmesini kolaylaştırmıştır. Bu önemli faktörlerin yanında, onun ilmi şahsiyetinin belirgin bir hal almasında yerli düşünürlerle beraber, önceleri Hıristiyan iken daha sonra Müslüman olan ve Mehmet İhlasî adını alan kişinin etkisinin olduğu muhakkaktır.

İlmi, askeri ve eğitimle ilgili çalışmalarının yanında maliye, gelir ve gider hesaplarıyla askerlik şubesi işlerinde de çalışan Kâtip Çelebi, bu hizmetlerinden dolayı "Hacı Halife" adını almıştır. Kısa denilebilecek bir ömre birçok eseri sığdıran Kâ-

---

(3) a.g.e., s. 116-117.

(4) a.g.e., s. 116.

(5) Bursalı, Mehmet Tahir; Osmanlı Müellifleri, C. 3, Meral Yayınevi, İstanbul, 1975, s. 84.

(6) Kâtip Çelebi, Mizanül Hak, Tercüman 1001 Temel Eser, 1980, s. 117.

tip Çelebi, 1657 veya 1658 yılında İstanbul'da ölmüştür. "Mezarı, Vefa Mahallesinde Zeyrek'e inen caddenin sol tarafında kendi adını taşıyan yanmış okulun alanında bulunmaktadır"(7).

Kâtip Çelebi, sadece devrinin Doğu fikriyatına vukufiyetiyle tanınan bir ilim adamı değil, Batıyı da sistemli bir şekilde tanımaya ve öğrenmeye çaba gösteren bir fikir adamıdır. Ansiklopedik bir çalışma metoduyla meselelere girmeye uğraşması, çok çeşitli konulara temas etmiş olması onun tek bir ilim dalında uzmanlaşmasını önlemişse de, devrin şartları göz önüne alınırsa çalıştığı her konuda başarılı olduğu görülür. Onun uğraştığı konular arasında askerlik, coğrafya, tarih, matematik, fen ve tabiat bilgileri, mantık ve felsefe, ilahiyat, dil ve edebiyat, tıp, sosyoloji ve eğitim bulunmaktadır. Kâtip Çelebi hemen her konuya eğilmiş ve bu konularda belirgin bir başarı kaydetmiştir. Bütün bu çalışmalarının yanında, onun büyüklüğü Batı düşüncesinin Osmanlılar içerisinde yayılmasına uğraşmasından ileri gelir." Adını iftiharla baştaçı ettiğimiz Kâtip Çelebi, vücutları ile iftihar olunan Osmanlı alimleri arasında Doğu ve Batı ilimlerini ihata edenlerden olması zamanın hürmetle anılmasını istilzama kâfi iken bir de bize kalem hizmetleri ile yeni bir terakkî devresi açması sebebiyle cidden ve gerçekten hüner sahibi büyüklerimizden sayılmaya hak kazanmıştır"(8).

1.2. Eserleri

Keşfüz Zünun an Esmail-Kütubu ve'l-Fünûn, Takvimü't Tevarih, Tuhfetü'l Kibar Fi Esfari'l Bihar, Cihan-nüma, Süllemül-vusul ilâ Tabakati'l Fuhul, Düsturu'l Amel Li İslah'l Halel, İlmü'l Mukaddes minel-Feyzi'l Akdes, Tuhfetü'l Ahbar fil Hikemi ve'l Emsali ve'l Eş'ar, Camiu'l Mütun, Fezleketü Akvâlül Ahyar fi İlmit Tarihî ve'l ahbar, Fezleke, Mizanül Hak fi İhtiyarül Ehak, Şerhi Muhammediye, Revnakus Saltanat, Terceme-i Tarih-i Frengi, Nigâristan Gafari Letâifinin İhtisarî, Tarih-i ve Tabakat Nevadirî İhtisarî, Bahriyye, Recmü'r-Racim bi's Sîni ve'l-Cim, Levâmi-un-Nur fi Tercemetî Atlas-Minör.

1.3. Kâtip Çelebi ile ilgili kaynaklar

Adıvar, A. Adnan; Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul. 1943. Yatkaya, Şerafettin; Keşfuzzunun (Şerafettin Yatkaya bir mukaddime ile birlikte bu eseri neşretmiştir). Wustenfeld; Die Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke, Göttingen. 1882. Babinger, F; Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke, Leipzig, 1927. Bursalı, Mehmet Tahir; Kâtip Çelebi, Kanaat Matbaası, İstanbul. 1331. Bursalı, Mehmet Tahir; Osmanlı Müellifleri, C. 3, Meral yayınevî, İstanbul. 1975. Ali Canip; "Kâtip Çelebi'de Liberallik", Hayat Mec. 11. 1927.

(7) Bursalı, Mehmet Tahir; Osmanlı Müellifleri, C. 3, Meral Yayınevî, İstanbul. 1975, s. 84,
(8) a.g.e., s. 84

Ali Canip; "Kâtip Çelebi", Yeni İstanbul Gazetesi 1950. Muallim Cevdet; Muallimler Mec. 1926-1927. Kâtip Çelebi'nin Mizanül Hak isimli eseri G.L. Levis tarafından İngilizceye çevrilmiştir. (Kâtip Çelebi, The Balance of Truth, çev: G.L. Levis, George Allen and Unwin. LTD. London), (Tarihsiz).

2. Kâtip Çelebi'de İlim

Kâtip Çelebi'nin üzerinde ısrarla ve şümüllü bir şekilde durduğu konuların başında ilim gelir. İlim konusu, onun bazı eserlerinin ana motifini teşkil eder. Dünyanın düz bir satır olarak kabul edildiği, büyüünün ve safatanın dini birer hüküm haline geldiği, taassubun çekilmez boyutlara ulaştığı, akli ilimlerin "kafirliktir" diyerek yasaklandığı ve medreselerin meydana getirdiği skolâstik düşüncenin en yüksek noktaya ulaştığı bir devirde Kâtip Çelebi'nin, ilmi baş tacı etmesi ve müsbet ilim yolunda yürümesi çok önemli bir olaydır. Onun düşüncesi, bugünkü ifade ile pozitif ilimlere dayalı bir düşüncedir. Devrindeki ilim düşmanlığına cesaretle karşı koymuş, bilhassa akla dayalı ilimlerin medreselerin öğretim programları dışında bırakılmasına şiddetle karşı çıkmıştır. Adı geçen ilimlerin yeniden öğretim programlarına alınmaları için, bir hayli çaba sarfeden Kâtip Çelebi, İslâmîliğin ilk yıllarından kendi zamanına kadarki devreyi ele alarak birçok tarihî olayı tezini kuvvetlendirmek için anlatarak şöyle diyor: İslâmîliğin ilk yıllarında İslâmı yaymak, onun yerleşmesini sağlamak için uğraşan yöneticiler, diğer ilimlerin yayılmasına hizmet edemediler. Hatta İslâmın kaidelerinin iyice kökleşmesini sağlamak için bazı yasaklar da getirdiler. Daha sonra Kur'anı Kerim ve Hadislerin toplandığı kitaplar meydana getirildi. Böylece İslâm alimleri yazıp çizmeye başladılar ve ortaya bir eserler manzumesi çıkmaya başladı.

Emeviler ve Abbasiler zamanında birçok kitaplar arapçaya tercüme edildi. Akıllı ve bilge kişiler, bunları okumaya ve öğrenmeye başladılar. Kitap yazmak ve gerçeği araştırmak alanında felsefe ve şeriatın arasını bulup, birleştiren ve gerçeği araştıranların eserleri her yerde ün kazanır oldu. Birçok insan, bu kitapların ihtiva ettiği bilgileri öğrenmek için büyük fedakârlık ve çabalar gösterdiler. Bu dönemde gerçeğin çeşitli yönlerini araştıran çok ünlü bilginler yetişti. Bu bilginlerden ilk akla gelenler şunlardır: Gazzali, Fahreddin-i Razi, Adudüddin İci, Kadı Beyzavi, Kudbüddin Razi, Sadüddin Taftazani, S. Şeref Cürcani, Celaleddin Devvani'dir. Burada küçük bir bölümünden bahsedilen bu bilginler, tek bir konuda kalmamış, birçok konuya el atmış ve eserler vermiş insanlardır.

Bunlar gibi daha nice bilgin gerçeğin çeşitli yönlerden araştırılmasına koyulmuşlardır. Fakat bazı boş kafalı kimseler, İslâmîliğin başlangıcında, bir amaç için ortaya konan rivayetleri görüp katı bir şekilde davrandı ve sadece taklitle yetinmesini bildiler. Aslını esasını sorup öğrenmeden bu bilgileri red ve inkâr ettiler. Felsefe ilimleri diye kötüleyip, yeri göğü bilmez cahil oldukları halde, bilgin görün-

meye başladılar. Bu kişilerin birçoğu zaten felsefenin konularını anlayacak kapasiteden mahrumdu (9).

Bilhassa 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı medreselerinde müsbet düşünce ve tabiat ilimleri gerilemeye başlamış, akli ve tabiat ilimleri yerini rivayet ve nakli ilimlere bırakmıştır. Bu arada özellikle de, *Farabi-Sina* aracılığıyla İslâm alemine yayılan akılcı felsefe, "kâfirlik" olarak görülmüş, Osmanlı medreselerinden bu tür bilgiler kovulmuştur. Bu bilgi ve düşünceleri medresenin dışına atanlar, faaliyetlerinin doğruluğunu isbat etmek için bazı misalleri ele almışlar, Peygamber ve Dört Halife devrinde bu tür bilgilerin olmadığını sağlam deliller şeklinde takdim etmişlerdir. İşte Kâtip Çelebi, bu anlayışa isyan ederek şöyle diyor: Halbuki Osmanlı devletinin ilk zamanlarından *Kanunî Sultan Süleyman* devrine gelinceye kadar felsefe ile şeriat ilimlerinin arasını bulan ve bunları uzlaştırmaya çalışan gerçek araştırmacılar ün yapmışlardı. *Fatih Sultan Mehmet Semaniye Medresesini* yaptırdığında "*Haşiye-i Tecrid*" (10) ve "*Şerhî Mevakıf*" (11)'in okutulmasını bilhassa vakfiyesine koydurtmayı ihmal etmemişti. Fakat ondan sonra gelenler, bu dersler "felsefiyattır" diyerek kaldırmışlar ve bunun yerine "*Hidaye*"(12) ve "*Ekmel*" (13) derslerini koydurtmuşladı. Ancak bir müddet geçtikten sonra, ikinciler de kalmadılar (14).

Kültür ve düşünce hayatımızın çok önemli bir durumu, daha doğrusu sonun başlangıcını teşkil eden bu yasaklama olayı, gerçekte Osmanlı ülkesinde genel bir çöküşün başlangıcını da beraberinde getirmiştir. Türk fikir tarihinin bu acıklı durumunu Kâtip Çelebi şu şekilde dile getiriyor: "Bununla Osmanlı ülkesinde ilim pazarına kesat gelip, bunları okutacak olanların kökü kurumaya yüz tuttu. Kimi kıyıda Doğu Anadolu'da yer yer kanuna göre ders gören öğrencilerin daha başlangıçta olanları İstanbul'a gelip tafra satar oldular. Onları görüp kimi kabiliyetli olanlar zamanımızda hikmet öğrenmek istediler. Fakir de yoklama ve ders okutma esnasında istidadı olan öğrencileri Sokrat'ın Eflatun'u heveslendirdiği gibi, varlıkların gerçeğini araştıran ilimi öğrenmeleri için heveslendirdim. ... Taki mutlak ilim adına olanı elden geldiğince öğrenmeye çalışsınlar, elbette bir yerde lazım olur, zararı olmaz. Kötüleyip inkâr etmeyeler. Zira bir şeyi inkâr o nesneden uzak ve yoksul kalmaya yol açar"(15).

Kâtip Çelebi Osmanlı Medreselerinde felsefe, mantık ve tabiat ilimlerinin yasaklanmasını bir türlü kabullenemiyor ve onların faydalı ve gerekli ilimler olduğunu

---

(9) a.g.e., s. 19-20.

(10) Nasıruddin Tusi'nin *Tecridül Kelam* isimli eserine Cürcan'î tarafından yazılan ek.

(11) Aladuddin İci'nin *Mevakıf*'ına yazılan bir açıklama.

(12) Burhaneddin Ali'nin kendi eserine yazdığı bir açıklama.

(13) Osmanlı Medreselerinde el üstünde tutulan bir ders kitabıdır.

(14) Kâtip Çelebi, *Mizanül Hak, Tercüman 1001 Temel Esër*, 1980, s. 21.

(15) a.g.e. s. 21.

isbat etmek için çok büyük çabalar göstermekten geri durmuyor. Ona göre felsefe, özellikle de mantık, bütün ilimlerin ölçüsü ve temelidir. Medreselerde bu ilimlere yer verilmesi çok büyük bir yanlışır. "Büyük bilgin Seyyid Şerif Cürcanî'nin deliğine göre, bilgin ilmini bu tartı ve ayarla ayarlamazsa, onun bilgisine güvenilmez ve yer verilmez. Bunları dolayı kimi bilgisizlerin bu iki ilmin dince yasak olduğunu söylemeleri bilgisizlikten ve ahmaklıktandır. Yoksa gerçeği araştıran bilginlerin çoğu bunun gerektiği düşüncesindedir. Mantık ilmi doğrudan bir amaç değildir, amaçlara ulaşmak için bir yol ve alettir. Yaratılışın başlangıcından beri bütün kavimlerin ve ümmetlerin arasında zarurî, gerçek bir delile dayanan ilimler yer tutmuştur. Bu söylenenler varlıkların gerçeğini, ne olduğunu araştıran ilimlerdir. Gökten inmiş kitaplarla şeriat ilimlerinin konuları bu adı geçen ilimlerin konuları ve meseleleriyle birçok noktalarda birleşip uyumuşlardır, belli bir sayıda meselelerde de ayrılmışlardır. Bundan dolayı Hıristiyan milletler de felsefiyatı reddettiler. Ama müslümanlar Tehafut ile karşılık yazıp kesin olarak reddetmediler"(16).

Kâtip Çelebi'nin bu düşüncelerine katılmamak mümkün değildir. Gerçekten de İslâm aleminde bir ara mantık ve felsefe ilimleri önemli bir yer tutmuş ve bu konuda çok ünlü bilginler yetişmiştir. İslâm aleminde *El Kindi* ile başlayan Yunan düşüncesine yönelme faaliyeti, Farabi ve Sina'da güçlü bir ekol haline gelerek Türk fikir tarihinde önemli bir zirve olmuştur. Ünlü Türk bilgini Farabî, "muallimi sa'î" ünvanıyla bütün dünyada anılmaya başlamıştır. Ancak İslâm fikir dünyasında Gazzali'nin önderliğinde ortaya çıkan akılcı ve tabiatçı düşüncelere karşı tepki, giderek bütün fikir halkalarına ve devlet yönetimine nüfuz ederek, diğerlerini düşünce alanının ve devlet yönetiminin dışına itmıştır. Gazzali *Tehafüt*'ü ile düşünce tarihimize ilim ve fikir halkalarının koymasına ve ile teşkil edecek bir dayanağı teşkil etmiştir. Bunu aşırılaştıranlar da akla dayalı ilimleri yasaklamışlardır. Kâtip Çelebi durumu çok iyi bir şekilde kavramış, eşyaya ve olaylara bu ilimler yoluyla hâkim olunabileceğini görmüştür. Ancak Kâtip Çelebi'nin Gazzali ile ilgili düşüncelerini bu açıdan değerlendirince ortaya bir çelişkinin çıktığı görülebilir. Zaten Kâtip Çelebi, Gazzali'nin yaptığı çalışmaları tenkit kavramının sınırları içerisinde görmek eğiliminde bulunmaktadır.

2.1. İlin Ne.lir?

Kâtip Çelebi birçok eserine, özellikle de *Keşfuz-zünun* ve *Mizanül Hak* isimli eserlerinde ilim ve ilme konu teşkil eden meseleleri çeşitli yönlerden incelemiştir. Ona göre ilim, gerçeği aramak ve bu yolda yapılan faaliyettir. Yaratılışın başlangıcından beri bir delile ve gerçeğe dayanan bilgiler var olmuştur. İşte var olan bu bilgilerin araştırılması ilimdir (17). Başka bir ifade ile gerçeği çeşitli yön-

(16) a.g.e., s. 18.

(17) a.g.e., s. 21.

lerden arama işi, ilimden başka bir şey değildir. Kâtip Çelebi, konunun daha aktif hale gelerek anlaşılmasını sağlamak için, İslâmiyetin ilim hakkındaki mülahazalarını Kur'anı Kerim ve Hadislerden faydalanmak suretiyle ele alarak şu şekilde anlatmaktadır: İlim kalplerin "cehilden" kurtulup felah bulması, milletlerin yükselmesi ve insanın hayat bulmasıdır. İlim insanlara değer ve rütbe kazandırır, ilim aracılığıyla insanlar diğerlerine rehberlik yaparlar. Dünyada herşey ilim için lir. İlim doğruyu bulma işidir. İlim insanı kötülüklerden korur, yalnızlıktan kurtarır ve insanı yüceltir. İlim gerçekten süstür, güzeldir, kemaldır. İlim insan için bir ışık ve bir hazinedir. Aklını kullanmasını bilen biri için, ilim, iyi bir arkadaş ve iyi bir dosttur. İlim en ulvî ibadettir. İlim üzerinde bulunmak, oruç tutmaya bedeldir. Ancak ilim, mevki ve para kazanmak için öğrenilmez. Çünkü ilimden murat, ondan para kazanmak değildir. Aksine ilmin amacı, gerçeğe ulaşmak ve bu yolla ahlâkı düzeltmektir (18).

İlmi bu şekilde anlatan Kâtip Çelebi, ilim adamını sahip olması gereken vasıfları konusunda da şöyle demektedir: Haşyet, şefkat, tahammül, sabır, vekar, sükûn, tevazu, halkın malından kendini uzak tutmak, daima kitaplarla uğraşmak, yanına kolayca girilebilir olmak. İlim adamı sade, süse kaçmayan, düşmanlık gütmeyen, kin tutmayan, tutumlu, kanaatkâr, mal ve yiyecekleri sadece yaşamak, ilim ve bilgi öğrenmek için vasıta kabul eden adamdır (19). Kâtip Çelebi'ye göre ilim adamı olacak bir kişinin ilme karşı kabiliyetli olması gerekir. Ona göre bilgiler, mutlaka ehil olana verilmelidir. İlme karşı ilgi ve hevesi olmayana bilgi vermeye çalışmamak gerekir. İlim adamı, ilmi konulara karşı hevesli, çalışkan, kabiliyetli ve zeki olmalıdır.

"Cahillere ilimden bahseden onu etmiştir zıyan,
Gerekenlerden de onu esirgemek zulümdür aman" (20).

İlim adamının vasıflarını yukarıdaki gibi dile getiren Kâtip Çelebi, bizde ilmi çalışmalarının sükut etmesinin bir sebebinin de "ehil olmayanların" ilimle uğraşmasına bağlamaktadır (21). Ayrıca Kâtip Çelebi, ilim adamının geçim kaygusuna düşmemesi ve ilmi çalışmaları para kazanmak amacıyla yapmaması gerektiğini öne sürer.

2.2. İlim Sınıflaması

Kâtip Çelebi devrindeki taassubu, müsbet ilme ve düşünceye karşı ortaya çıkan tavrı yıkmak amacıyla, bir takım meselelere girmek durumunda kalmıştır. Bu meselelerden bazıları şunlardır: İlimin manası, şerefi, dinin karşısında ilmin

(18) Gökyay, Orhan Şaik; Kâtip Çelebi'den Seçmeler, Devlet Kitapları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul. 1968, s. 206-212.

(19) a.g.e., s. 224.

(20) a.g.e., s. 222.

(21) a.g.e., s. 222.

durumu, ilmin faydaları, ilim adamı ve onun vasıfları, ilmin öğretilmesi ve ilim sınıflaması. Gerçekte bütün bu anlatılan mevzuların amacını tek bir kavramla izah etmek mümkündür; Akli ilimlerin medreselerde tekrar okutulmasını temin etmek.

Kâtip Çelebi'nin ilim sınıflaması, genel hatlarıyla Aristo'nun ilim sınıflamasına benzemektedir. Bu konuda Kâtip Çelebi şunları söylüyor: "Doğruyu bulmak isteyen bilsin ki, insan oğlunun ardından koştuğu ilim var olmak gerek, yok olan mutlak olarak bilinmez. Zihin oraya yönelmez. Eğer bir bilim maddeyi gerektirmiyorsa, bu soydan işlerle ilgili konulara ilahî ilim derler, bunun dalı budağı çoktur. Bu konuyu ele alan ya hakimdir, ya mütekellimdir."(22). Demekki Kâtip Çelebi, eğer bir ilmin konusu madde değilse, yani ne dışarda ve ne de zihinde şeyayı gerekli kılmıyorsa, zihni faaliyetler tamamıyla mücerret bir yöne kaymışsa, bu türden ilimlere ilahî ilim demektedir. Buna mukabil "var olan nesne, zihinde maddeyi gerektirmeyip de dışarda maddeyi gerektiriyorsa, bununla ilgili konulara da riyazî ilim derler. Bunun kökleri dört bölümdür: Sayı, Hey'et, Hendese ve Musikî fenleri. Bunların her birinin de nice dalı budağı vardır.

Var olan nesne hem dışarda, hem zihinde maddeyi gerektiriyorsa, o türden nesnelere ilgili konulara da tabii ilim derler. Bu ilmin dalı budağı çoktur. Bunların hepsi hikmetin bölümleridir. Bir bölümü de amelle ilgili olduğundan ona da amelî hikmet ve ahlâk ilmi derler.

İşte bütün akla dayanan ilimleri nazarı ve amelî olan ilimler, bu yukarıdaki bölümlerin dışında değildir. Bunlar da fikir ve nazar yoluyla söz konusu edilir. Fikirde yanlıştan korunmak için istidlâl ve nazar kitapları yazılmış ve adına da mizan ilmi ve mantık ilmi denmiştir. Bunlar ilimlerin ölçüsü ve ayarıdır" (23). Akla dayanan ilimleri bu şekilde sınıflandıran Kâtip Çelebi, bu ilimlerin metodu olarak da düşünce ve müşahadeyi göstermektedir. Ayrıca mantığın, bütün ilimlerin aleti, hatta temeli olduğunu ilave etmektedir.

Kâtip Çelebi'ye göre, akli ilimlere paralel olarak ele alınabilecek ikinci bir ilim grubu şeriat ilimleridir. Şeriat ilimlerinden kastedilen, İslâmî konu edinen ilimlerdir. Bu konuyu iki ana bölüme ayırmak mümkündür. Doğrudan öğrenilmesi istenen, yani kendine hizmet eden ilimler ve başka bir ilmin öğrenilmesi için bir alet, bir vasıta görevini yüklenen ilimlerdir. Birinci grupta tefsir, hadis, kelam ve felsefe bulunmaktadır. İkinci grupta ise, edebî ilimler ve arapça ilimleri yer almaktadır. Fakat bu sonuncular da başka bir anlayış içerisinde ele alınırsa, kendilerinin amacı durumunda bulunan ilimler grubuna dahil edilebilir. Ancak, bu ilimler mutlaka birincilere hizmet ederler.

Bu ilimlerin yanında, konusu insan olan daha birçok ilim dalı bulunmaktadır. Bunlara genellikle "heveslendirme" ve "korkutma" ilimleri denmektedir. Bu ilim-

---

(22) Kâtip Çelebi, Mizanül Hak, Tercüman 1001 Temel Eser, 1980, s. 17.

(23) a.g.e., s. 18

lerin temelini akli ilimler teşkil etmektedir. Çoğunlukla bunlar uygulamaya dayalı ilimlerdir (24).

Kâtip Çelebi'nin üçüncü grupta topladığı ve konusunun insan olduğunu öne sürdüğü ilimlerden kastettiği şey, insanın ve toplumun yönlendirilmesiyle ilgili olan ilimlerdir. Daha açık bir ifade ile sosyal ve beşeri ilimler bu gruptaki ilimleri teşkil etmektedir. Büyük bir ihtimalle Kâtip Çelebi, "korkutma" ve "heveslendirme" ilimleri sözüyle bunu kastetmiş olmalıdır. Çünkü bazı eserlerinde, özellikle de Mizanül Hak ve Düstürül Amel isimli eserlerinde insanın ve toplumun yönlendirilmesine çok büyük bir yer ayırdığı görülür.

Düstürül Amel isimli eseri tamamiyle sosyal yapıyla ilgili olaylara ayrılmıştır. Üç kısımdan meydana gelen bu önemli eser, aynı zamanda üç temel kavramı ele almaktadır. Halk, asker ve ekonomi. Tabii ki, bu üç kavramın çevresinde daha bir çok meseleye yer verilmektedir. Devlet yönetiminden insanın eğitilmesine kadar bir çok önemli mesele, bu temel konuların arasına serpiştirilmiştir. Diğer eseri Mizanül Hak ise, akıl ve tecrübenin oluşturduğu bir pedagojik muhtevayı sergilemektedir. Bilindiği gibi, bir eserin pedagojik olabilmesi için mutlaka okul ve eğitim sisteminden bahsetmesi şart değildir. Eğer insanın şöyle, ya da böyle bir form kazanması amaçlanıyor ve bunun için bazı faaliyetlere girişiliyorsa, işte bu tür bir eser tamamiyle, pedagojiktir. Kâtip Çelebi'nin Mizanül Hak isimli eseri de böyle bir eserdir.

2.3. Kâtip Çelebi'nin devrindeki ilim anlayışı karşısındaki durumu:

Kâtip Çelebi, açık düşünceli, hoş görü sahibi, yeniliği yadırgamayan bir ilim adamıdır... Doğu dünyasının uyuduğu bir zamanda o, dünyanın yuvarlak olduğunu cesaretle öne sürmüştür (25). Devrinde yapılan yersiz ve kısır tartışmalara da katılmamış ve bir tarafı tutmamıştır. Hatta bu tür tartışmaları çok lüzumsuz bulmuştur. Ona göre bu tür tartışmalardan hayırlı noticeler almak mümkün değildir. Bir toplumda bir kavga çıkmadan önlenmelidir. Eğer o toplum da kavga ve mücadele yerleşmiş ve kök salmışsa, onu tamamiyle bertaraf etmek imkânsızdır (26). Bunlara meydan vermemek gerek. Herşeyden önce, hoş görü sahibi olmalı ve halkın her şeyine karışmamalıdır. Eğer her hangi bir husus, artık halk arasında kabul görmüş ve bir gelenek haline gelmişse, bunun üzerine gitmek doğru değildir. Birçok çatışmanın gerçek kaynağı budur. Kâtip Çelebi bu konuları uzun uzun anlatarak şöyle demektedir." Ancak şunu söyleyelim ki bütün bu bidatlar bir halkın arasında bir töreye ve bir âdete dayanır. Bir bidat bir halkın arasında yerleşip oturduktan sonra artık şeriatin beğendiğini buyurup istemediğini

(24) a.g.e., s. 18-19.

(25) Nafi, Atuf; Türkiye Maarif Tarihi, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1931, s. 26.

(26) Kâtip Çelebi; Mizanül Hak, Tercüman 1001 Temel Eser, 1980. s. 23.

yasaklamak işidir diye halkı yasaklayıp ondan döndürmek arzusunda olmak en büyük ahmaklık ve bilgisizliktir. Halk alışıp âdet edindiği işi, eğer sünnet eğer bidattır beğenmezler. Meğer elinde kılıç biri çıkıp da hepsini kılıçtan geçirsin”(27).

Kâtip Çelebi, devrinde birçok çatışma ve tartışmaları vesile teşkil eden konulara değinerek bunların son derece yersiz olduğunu söylemektedir. Meselâ İbrahim milleti mi, yoksa Muhammed milleti mi demek gerek sorusunu ele alarak bunun ne kadar yersiz ve tutarsız bir tartışma konusu olduğunu öne sürmektedir. Ona göre insanlar, yaratılıştan beri, bölük bölüktür ve her bölüğün kendine has töreleri ve yaşayış tarzları vardır. Bu yaşayış tarzları ve töreler, diğer toplumların sahip olduğu değerlerden çok farklı ve onlara taban tabana zıt olabilir. ”İmdi gerektirki basiret sahipleri, insanlığın ondan ayrılmaz yönleri olan temeddünün ve toplu halde yaşamanın gereklerini bilerek halkın bölük bölük bölündüğünü ve her birinin özelliklerinin ne olduğunu bilmeli, öğrenmelidirler. Bir şehir halkının sınıflarını ve her sınıfın törelerini ve geleneklerini bilip anladıktan sonra hikmet-i temeddünün sırrı gittikçe açılır, ortaya çıkar. Ve giderek bilinir ki, bu soydan kavgacı ve iddiacı kişiler örümcek ağına düşen sinek gibi dermansızdır” (28).

Kâtip Çelebi’ye göre, bu konunun yanında, bir halkın sahip olduğu değer ve alışkanlıkların farklılığı, şeriata uygun olup olmaması konularında yapılacak münakaşalar yersiz ve tehlikelidir. Eğer bir toplumun ve bu toplumu meydana getiren kesimlerin töreleri çok iyi bir şekilde tetkik edilir ve anlaşılırsa; gelişme ve olgunlaşmanın gerçek manası da ortaya çıkmış olur. Bu durumu anlamadan ortaya atılarak kavgaya tutuşan kişilerin sonu ise, hüsrandan başka bir şey değildir.

Kâtip Çelebi, Mizanül Hak isimli eserinde, kendi devrindeki birçok tartışmalara vesile olan meseleleri şu şekilde sıralamaktadır: Tütün içmek, kahve içmek, İbrahim milleti, Muhammed milleti, Peygamberin ana ve babasının imanı, Yezid’e lanet okunması, Firavun’un imanı, el tutuşmak (müşafaha), mezar ziyaretleri, bidat ve örf, dans ve musiki. O dönemde bunlara benzer daha birçok konu, ünlü hocalar ve şeyhler arasındaki tartışmaların konusunu teşkil etmiştir. Hatta bu tartışma ve mücadeleler giderek dozajını artırmış ve kavgalara kadar varmıştır.

Bu mücadelelerin ve bu mücadelelere konu edilen meselelerin çok yersiz ve tutarsız olduğunu belirten Kâtip Çelebi, bu konularla ilgili olarak bir de ölçü getirmiştir. Bu ölçüye göre, eğer herhangi bir konuda Kur’anı Kerim ve Hadislerde açık bir hüküm yoksa, halkın işine nasıl geliyorsa öyle yapmalıdır. Yine herhangi bir konu halk arasında töre haline gelmişse buna da hiç bir surette ilişmemek gerekir. Çünkü halkın törelerine müdahale etmek, huzursuzluk ve kavgaların çıkmasına sebep olur (29).

(27) a.ge., s. 73

(28) a.ge.; s. 73

(29) a.g.e., s. 73.

Yazarımızın yaşadığı yıllarda Sivasî Efendi (30) ile Kadızade Efendi (31) ismindeki iki ünlü şeyh yukarıda sıraladığımız konularda kıyasıya kavgaya tutuşmuşlardır. Bu mücadeleyi Kâtip Çelebi şöyle anlatıyor:” Bu iki şeyh zararınca birbirlerinin tam zıddı olup mezreplerinin başka başka oluşu yüzünden aralarında Besus Savaşı vardı. Yazdığımız konuların çoğunda Kadı-zade Efendi bir tarafı tutup Sivasî Efendi öteki tarafı tuttuğundan ifrat ve tefrit yoluna giderler ve her iki şeyhin tarafını tutanlar da birbirleriyle tartışıp kavgaya ederlerdi. Nice yıllar bu tutumla iki şeyh arasında dedikodu sürüp boşuna tartışmadan iki bölüğün arasına nefret ve düşmanlık girdi. Şeyhlerin çoğunluğu da iki bölüğe ayrılıp birer taraf tuttular. İçlerinde akıllı olanlar, bu iş taassuptan doğan bir kuru kavgadır. Muhammed ümmetiyiz ve din kardeşiyiz. Ne Sivasî'nin beratımız, ne de Kadı-zade'den hüccetimiz vardır. Onlar iki bilgili ve dubaracı şeyh idi, birbirlerine karşı olmakla ün yapıp padişahın malumu oldular. Ve bu bahane ile iş görüp dünyadan mürat aldılar. Ahmaklık edip bizim onların davasını sürüp gitmemiz nedendir? Bundan zararlan başka nesne elde edemeyiz diye karışmadılar. Ama ahmaklar ısrar edip iki tarafta onlar gibi ün yapmak umuduyla bazı davalara yapıştılar. Kürsülerde birbirlerini taş atıp laf soğarak dil ile yaptıkları karşılaşma, kılıç ve süngü ile savaşmaya yaklaşınca saltanat tarafından kendilerinin sürgünle kulaklarını çekmek gerekip, terbiyelerini vermek lazım geldi. İslam'ın ve Müslümanların sultanın, bu türlü kuru dindarlık ve taassup sahiplerini kırma olursa olsun, ezip yola getirmesi, üzerine düşen vazifelerdendir. Çünkü geçmişte bu türlü taassup kavgasından çok fesatlar olmuştur”(32).

Yukarıdan beri anlatılardan anlaşılacağı gibi, Kâtip Çelebi çağdaşları arasında müsbet düşüneye, hoş görüye ve ilme aşık bir kişi olarak temayüz etmiştir. Onun, devrindeki fikir hareketlerine bakış şekli de ayrı bir orijinallik gösterir. Tefrit ve ifrat kavramlarının ihtiva ettiği hiç bir düşünce ve faaliyet onun anlayışı içerisinde yer tutmamıştır. Gerçekten de birçok insanın karıplara ayrılarak kavgaya tutuştuğu bir yer ve zamanda, bu tür kavgaların üzerinde kalmak ve meseleye akılcı bir açıdan yaklaşarak güçlü bir yoruma ulaşmak çok zordur. Kanaatimizce, Kâtip Çelebi'yi yücelten meselelerin başında bu durumu görmektedir.

---

(30) Sivasslı olup, 1591-1592 yıllarında İstanbul'a gelip yerleşmiştir. Halveti tarikatının ünlü şeyhlerindedir. Yeni Camide uzun yıllar vaazlar vermiştir. Bazı küçük Türkçe risaleleri ve Şeyhi takma adıyla şiirleri vardır.

(31) Balıkesirli'dir. Birgili Mehmet Efendinin öğrencilerinden dersler aldıktan sonra İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da o devrin en ünlü şeyhlerinde tasavvuf konusunu öğrenmiş ve daha sonraki yıllarda "dersamlık" ve "vaazlık" görevlerinde bulunmuştur. Onun çok ünlü bir kişi haline gelişi Sivasî Efendi ile yapmış olduğu münakaşalar sayesinde'dir. Kadı-Zade Mehmet Efendi 1636 yılında İstanbul'da ölmüştür.

(32) Kâtip Çelebi, Mizanül Hak, Tercüman 1001 Temel Eser. 1950, s. 11-112.

3. Kâtip Çelebi'de Eğitim ve Öğretim:

Kâtip Çelebi insanı iki kaynaktan beslenen bir varlık olarak ele almaktadır. Ona göre insanın sahip olduğu mizaç ve kabiliyetlerin büyük bir bölümü, doğuştan getirilen özelliklerdir. Bunların içerisinde genel anlamda iki özellik yer alır. Kabiliyetler ve mizaç. Bunlara ilaveten insanın sonradan kazandığı bir çok değerleri de mevcuttur. İnsanın hemen hemen bütün davranışlarında görülen bu doğuştan getirilen temel özellikler, çok zor değişikliklere uğrarlar. İşte eğitimin görevi, insanın doğuştan getirdiği bu temel özellikleri açığa çıkarmak ve gelişmesini temin etmektir (33).

3.1. Öğrenci ve Özellikleri :

Kâtip Çelebi'ye göre ilim öğrenmek, öğrenim görmek isteyen bir öğrencinin herşeyden önce, ilme karşı kabiliyetli olması gerekir. Öğrencilik yapacak olan bir kimsenin mansıp ve mevkilerde gözü olmamalı, fakat geçimini de bizzat temin etmek mecburiyetinde kalmamalıdır. İلمي gerçeğe varmak için öğrenmeli, özellikle ilgi duyduğu konuları öğrenmeye çalışmalıdır. Kâtip Çelebi'ye göre, devlet memurlarını yetiştirmeyi amaçlayan bir eğitim ve buna vasıta olan bir öğrencilik hayatı, hiç bir zaman ilme hizmet edemez. Bu tür amaçları gerçekleştirmek için yapılacak işler, diğerinden ayrı tutulmalıdır. (34) Bu konuya ayrıntılı bir şekilde eğilen Kâtip Çelebi, sözlerine şunları ilave ediyor: "İmdi gerçekten ilim isteyen talebe, doğru bir tahsil murad ederse layık budur ki o kazalara uğramaya. Geçim işini bir başka yoldan sağlamaya baka. Sünnet ehlinin akidelerini muhkem edip, Kitap, Sünnet ve İcma-i ümmet kalesine gire. Kur'an ve hadisi ve evliya sözlerini ve sufuiyyenin söylediklerini iyice inceleyip okuyarak "zevk vereni al, sıkıntı vereni bırak" dediklerince her birinden doğru bir düşünce ve görüş alarak yararlı olanı kabul edip yararlanana. Hiç birini red ve inkâr eylemeyip taassup derdine düşmeye" (35).

Kâtip Çelebi, öğrencinin ilgi ve kabiliyeti üzerinde ısrarla durarak şöyle demektedir: Bir öğrenci ilk önce, heves duyduğu bir ilim dalını kendine konu olarak seçmeli, bunu tam olarak öğrenmeden başka bir konuya geçmemelidir. Hangi konuya ilgi duyuyor ve o konuda kabiliyetli ise, o yönde gelişmelidir. Çünkü insanların hepsinde tahsil kabiliyeti yoktur. Herhangi bir ilim öğrenmeye karşı kabiliyetli olan bir kimse, diğer bütün ilimleri öğrenmeye müsait değildir. Bilakis herkes ne için yaratılmışsa, onu elde edecektir. Eğer öğrenci çok kabiliyetli ise, kabiliyeti yönünde derinleşmelidir. Fakat bütün ilimlere karşı kabiliyetli olan bir kişi birinde iyice kuvvetlenmeden diğerine heves etmemelidir. Eğer öğrenci böyle yaparsa hepsinden mahrum olur. Bir ilim dalının bütün yönlerini çok iyi bir şekilde kavramadan başka bir konuya geçmemelidir.

(33) Gökyay, O. Şaik; Kâtip Çelebi'den Seçmeler, Devlet Kitapları. İstanbul. 1968, s. 227.

(34) Kâtip Çelebi, a.g.e, s. 127.

(35) a.g.e., 127-128.

Ayrıca bir ilim dalını kendine çalışma alanı olarak seçen bir öğrenci hiç bir zaman başka bir ilme karşı düşmanlık beslememelidir. Çünkü bir ilmi beğenip, diğer bir ilmi yermek bilgisizlik alametidir. Meselâ bilgisizlerin mantık ve felsefeyi red ve inkâr eylemeleri gibi. Zemmedilecek bilim olsa bile, onu yine de öğrenmek gerek (36).

İlim öğrenmek, öğrenim görmek isteyen bir kişinin şu özelliklere sahip olması gerekir. Kâtip Çelebi'ye göre, bu şartların bir kısmı, Sokrat'ın öne sürdüğü şartlardır.) Kâtip Çelebi, Sokrat'a her bakımdan katıldığını belirterek şöyle demektedir: Öğrenim görmek isteyen bir kimse genç, kendini ilme vermiş, sıhhatli, ilim üzerine başka hiç bir şeyi tercih etmeyecek derecede ilme düşkün, doğru sözlü, insafli, dindar ve iyi huylu olmalıdır. Ayrıca ilim öğrenmek isteyen bir kimse geçim derdine düşmemelidir. Onun gönlü rahat olmalı, başka işler onun çalışmasını engellemelidir. Çünkü insanın zihni çeşitli konulara dağılınca, bu çalışmadan faydalı sonuçlar almak mümkün değildir (37).

Kâtip Çelebi'nin anlatmaya çalıştığı öğrenci, bilhassa yetişkin, yaşını başını almış bir öğrencidir. Zaten Kâtip Çelebi'de belirli yaş gruplarındaki bir öğrenci kavramı yoktur. Ancak bu öğrenci genç olmalıdır. Fakat bu durumun dışındaki bir çok kavramın açıklanmasında, günümüz eğitim anlayışlarına yakın bir çözüm getirmiştir denilebilir. Hatta bazı önemli kavramların ortaya konmasında çok çağdaş bir yaklaşımın varlığı göze çarpar. Meselâ ilgi, heves, zekâ ve kabiliyet kavramları bir eğitim anlayış ve uygulamasının özüne ait kavramlardır. Kâtip Çelebi de bu kavramları "ilim öğrenmek" konusunun en güçlü motifleri haline getirmiştir.

Kâtip Çelebi, öğrenciyi anlatırken önemli bir konu olarak ele aldığı bir diğer mesele; öğrencinin çok çalışkan olması, tembelliği bırakması ve gecesini gündüzüne katarak didinmesidir. Ona göre bir öğrenci, hiç bir zaman tembel olmamalıdır. Azimli, sebatlı ve çalışkan olmalıdır. İlimin sonsuz olduğunu ve ömrünün sonuna kadar öğrenmenin mümkün bulunduğunu düşünmek gerek. Nitekim tahsil beşikten mezara kadardır. Ancak ilmin sonu yoktur. Eğer öğrenci bir ilim konusunda ilgisiz hale gelirse başka bir konuya geçmelidir (38).

Bu konuyla ilgili olarak ele alınan diğer bir mesele de öğrencinin çok iyi bir öğretmen bulmasıdır. Öğrenci bu öğretmene kayıtsız şartsız bağlanmalı ve onu üstad tanımalıdır. Öğrenci öğretmenin sözlerini ve öğütlerini, hastanın doktoru dinlemesi gibi dinlemelidir. Öğrenci hiç bir zaman ilmi dolayısıyla böbürlenmemeli, başına buyruk olmamalıdır. Öğrenci, öğrenciliğin meşakkatlerine katlanmalıdır. Zira öğrenciliğin hakirliğine bir saat katlanamayan bir kimse ebediyen cehaletin zilletinde kalmaya mahkûmdur. Sonra öğretmene saygı adabındandır ki, öğretmene

---

(36) Gökyay; a.g.e., s. 218.

(37) a.g.e., s. 215-216.

(38) a.g.e., s. 217.

eżâ veren bir öğrenciye ilmin bereketi haram olur ve ilimden fayda görmez. Öğrenci, öğretmenin hakkını, ana ve babasının hakkından daha üstün görmelidir (39).

3.2. Öğretmen ve Özellikleri:

Kâtip Çelebi, tıpkı öğrencinin özelliklerini sayarken ortaya koyduğu ölçülere benzer bir sıralamayı da öğretmeni tarif ederken kullanmaktadır. Onda öğretmen başlı başına bir yer işgal eder. Öğretimin merkezinde öğretmen bulunur. Çünkü o dönemde şuurlu ve şumüllü bir yetiştirme anlayışından ve bu anlayışın da bir eğitim sistemine ulaşmasından bahsetmek mümkün de gildir. Bu bakımdan öğretmen hem devleti, hem eğitim organizasyonunu, hem bilgiyi ve hem de ilmi temsil etmektedir. Bütün bunlar gözönüne alınınca Kâtip Çelebi'nin eğitim anlayışı içerisinde öğretmenin özel bir yerinin olduğu ortaya çıkar.

Ona göre ders okutmak en üstün ibadettir. Fakat bu dersin amacı mutlaka doğruyu bulmak ve Allah'ın rızasını kazanmak olmalıdır. Ders okutan bir kişi, bu yaptığı iş sebebiyle şerefine yükselmesini ve mevkisinin yücelmesini beklememelidir. Hele hele başkalarına verdiği feyizden hiç bir ücret istememelidir (40).

Öğretmen öğrenciyi karşı şefkatli, faydalı öğütler verici olmalı ve onları ilimlerin esası üzerinde düşünmeye sevketmeli, kötü hâl ve ahlâktan uzaklaştırmalı; hak ettiğinin üstünde bir rütbeyi arzu etmesinin ve takatının fevkinde olan hususlarla uğraşmasına mani olmalıdır. Öğretmen öğrenciyi ilgi duyduğu ve kabiliyetli olduğu bir alana yönlentmeli ve teşvik etmelidir. İlimin öğrenilmesinde teşvik çok önemlidir. Öğretmen yeni nesilleri ilme yönlentmelidir. Çünkü ilmin yaşaması buna bağlıdır (41).

Kâtip Çelebi burada çok önemli gördüğü şu kavramları öğretmenin yapacağı görevlerin önemlileri arasında zikretmektedir. Fayda; yani öğretimin faydalı olması, eğitim faaliyetinin bilginin gerçek yönünü ortaya çıkarıcı mahiyette bulunması, verilen bilgilerin öğretmeni tarafından öğrencinin ilgi, kapasite ve kabiliyetlerine uygun düşmesi, eğitimin bilgileri muhafazası ve gerektiğinde nesillere aşılması. Kâtip Çelebi'nin öğretmenden beklediği çok önemli görevlerdir. Dikkat edilirse bütün bu durumlar günümüz eğitim faaliyetinin temelini teşkil eden kavramlardan bazılarıdır.

Yazarın, öğretmeni tarif ederken ortaya koyduğu ölçülere birisi de bilgidir. Hatta bilgisiyle öğretmeni öyle bir ün yapmalıdır ki, memleketin her yerinden öğrenciler dersler almak üzere koşup gelmelidir. Eğer öğretmen bilgili, iyi ahlâklı, soyu temiz, iyi huylu ve yaşca olgun bir kişi olursa öğrencinin ona karşı güveni artar ve öğrenci kendini öğretmene teslim eder. Öğretmenin sahip olduğu kıymetler

(39) a.g.e., s. 217.

(40) a.g.e., s. 222.

(41) a.g.e., s. 222.

öğrenciye güven vermelidir. Eğer öğrenci bu sayılan müsbet vasıflara sahip olursa öğrenci başarılı olur (42).

Ayrıca ders okutan bir kişinin özü sözüne uymalıdır. Eğer ders verenin sözüyle faaliyeti arasında farklılıklar olur ve sözünü hâli yalanlarsa, ders görenler ondan ve irşad edilmekten yüz çevirirler. "Mukallitlerin çoğu söyleyenin tavrına bakar, muhakkik ise söyleyene bakmaz, ama bu nadirdir. Onun için veren ilimden ziyade yaptıklarının kendisini tezkiye etmesine baksın. İlimin daha faydalı, faydasının da daha çok olması için âlimin takva sahibi olması mutlaka lâzımdır. Sonra ders esnasında öfkesini yenmeli, dersini alayla karıştırmamalıdır. İlimi hezel ile karıştırırsa öğrencinin kalbine kasvet verir; ders verirken gülmesini ve oyun oynamasını, söylediği kabul edilmese chemmiyet vermesin; talebenin zekâsını anlamak için ders esnasında suâl sormasında beis yoktur; ilimde mücadele ve hak olanda münakaşa etmemelidir. Çünkü bu delâlet kapısını açar. Bir ilimde veya münazarada olsun, bir ilmi diğerine karıştırmamalı; zira bu mevzuu karıştırır. Ve çok defa Calinus'un hata işlemesi bu sebebledir ve küçükleri öğrenmeye teşvik ederse, bilhassa metinleri ezberlemeye, onlara akıllarının kaldırabileceği şeyi söylemeli. Eğer talebe başlangıçta ise onlara müşkilleri göstermemeli, eğer ilerlemişlerse onlara da vazih olan şeylerden bahsetmemelidir. Bir meselede inat edenin sorularına cevap vermeme, kendisine yanıtlanma sorulursa onlara da cevap verilmemelidir. Sonra talibin hâline bakmalı, müşkilleri halletmeye ve girift meseleleri açmağa yetecek kadar zekâlı ise o zaman ona öğretmek konusunda da pek itimam gösterilmelidir. Eğer böyle değilse ona farz ve sünneti bilecek kadar öğretmeli, ancak bunları öğrettikten sonra başka bir şeyle iştigâlini ve nafîle ibadetler yapmasını emretmeli. Fakat üç sene kadar onun zekâsını ve aklını denemek için sabretmeli, şüphe edilen bir şey sorulduğu zaman "Bilmiyorum" demeli, zira "lâecri-bilmiyorum" ilmin yarısıdır" (43).

3.3. Öğretim ve Özellikleri

Kâtip Çelebinin eğitim anlayışı içerisinde, eğitim konusu özel bir yer işgal etmektedir. Onda bilgilerin seçilmesi, öğrencilere aktarılması öğrenci ve öğretmeni tamamlayan aslı unsurlardandır. Genel olarak Kâtip Çelebi, öğretim meselesini, eğer bugünkü dille anlatmak icabederse şu başlıklar altında, fakat çok dağınık bir şekilde ele almıştır.

3.3.1. Öğretim hayatta kullanılacak cinsten ve öğrencinin ihtiyaçlarını giderecek türdeki bilgilerden teşekkül etmelidir:

Kâtip Çelebi'ye göre, öğretim öğrencinin hayatında kullanabileceği ve ona yarayacak bilgileri ihtiva etmelidir. Öğretim, öğrenci için en lüzumlu bilgilerle

(42) a.g.e., s. 217.

(43) a.g.e., s. 223.

başlatılmalı ve böyle bir sıra takip etmelidir (44).” Aşikârdır ki en ehemmiyetli olan; ondan daha az ehemmiyetli olandan önceye alınır (45). Kâtip Çelebi bu meseleyi bu şekilde değerlendirdikten sonra, yani öğrenci için lüzumlu olan, onun hayatında büyük bir yer işgal eden bilgilerin okutulmasının şart olduğunu belirttikten sonra, bir ilmin öğretiminin yapılmasında, öncelik sonralık sırasının tesbitinde daha başka unsurların da rol oynadığını öne sürmektedir. Kâtip Çelebi'nin bu başlık altında öne sürdüklerini” hayata yakınlık” ve ”öğretimin, öğrencinin faydasına yönelmesi” ilkeleriyle karşılamak mümkündür.

3.3.2. Öğretimde yer alan bilgilerin öğrencinin ilgi, kabiliyet ve kapasitesine uygun olması :

Öğrenci, öğretim hayatına kendisi için en mühim olandan ve ilgi duyduğu konuyu öğrenmeye çalışarak başlamalıdır. Öğretim içerisinde yer alan bilgiler, öğrencinin kabiliyetlerine uygun olmalıdır. Öğretim faaliyeti, öğrencinin kabiliyeti derecesinde ve onun ilgisine uygun düşen bir sıraya göre yapılmalıdır. Öğretimde bilgiler yavaş yavaş derinleşmeli, ilmi hakikatların verilmesi ile öğrencinin gelişmesi arasında uyum olmalıdır.

Bilgiler, mutlaka bilgiye ehil olana, yani ilme karşı heves ve ilginin yanında kabiliyetli ve zeki olana verilmelidir. ”Cahillere ilimden bahseden onu etmiştir ziyan, gerekenlerden de onu esirgemek zulümdür aman ”. Çünkü eğitimi ehilden başkasına dağıtmak çok kötüdür. Bir hadis-i şerifte ”İncileri köpeklerin ağızına atmayın” denmektedir. Belirli bir seviyeye gelmemiş ve ilme karşı hiç bir kabiliyeti bulunmayan kişilere ilmi öğretmek hem zor ve hem de tehlikelidir. Bunlar zeki ve kabiliyetli olmadıklarından ilimlerin gizli hakikatlerini anlayamazlar. Onların zahiri mânâları da bu gibilerin yoldan çıkmalarına sebep olur. Öğrenciyi, öğretmek için arzu duyduğu ve bunun için kabiliyetli bulunan bir ilim dalına yöneltmeli ve o yolda yetiştirmelidir. Kapasitesinin üstünde olan ve anlayamadığı konuları ona açmamalıdır. Eğer böyle bir öğretim yapılırsa, hem öğrenci ve hem de başkaları için tehlikelidir (46).

Öğrenci hangi konuya ilgi duyar ve o konuda kabiliyetli olduğunu hissederse o yönde gelişmelidir. Çünkü insanların hepsinde tahsil kabiliyeti yoktur ve herhangi bir ilmi öğrenmeye karşı kabiliyeti olan bir kimse, diğer bütün ilimleri öğrenmeye müsait değildir. Bilakis herkes ne için yaratılmışsa onu elde edecektir. Eğer öğrenci çok kabiliyetli ise, kabiliyeti yönünde derinleşmelidir. Fakat bütün ilimlere karşı kabiliyeti olan bir kişi bütün ilimlerde derinleşmelidir. Çünkü bütün ilim-

---

(44) a.g.e., s. 222.

(45) a.g.e., s. 213.

(46) a.g.e., s. 222.

(47) a.g.e., s. 218.

ler birbirlerine bağlıdır. Fakat birisinde iyice kuvvetlenmeden diğerine heves etmemelidir. Böyle yapılırsa öğrenci, diğerlerinden de mahrum olur (47).

Öğretimde kapasite kavramı da önemlidir. Metinler öğrencinin kapasitesine uygun olmalıdır. Öğretmen öğrenciye aklının kaldırabileceği şeyleri vermelidir. Bilgiler öğrencinin gelişmesine uygun olmalıdır (48).

Kâtip Çelebi'nin öğretim anlayışında, gerçekten çok önemli kavramlar yer almaktadır. Bugün bile ilgi, kapasite, kabiliyet ve zekâ kavramlarının öğretim hayatındaki yeri büyüktür. Kâtip Çelebi, bunları gerçek anlamları içerisinde kullanmak suretiyle vukufiyetinin ne kadar derin olduğunu ortaya koymuştur.

3.3.3. Basitten karmaşığa, bilinenden bilinmeyene, vasıttadan amaca doğru ilkesi :

"Ders gören bir talebeye öğütler ve derim ki, ilkin kabiliyetli olan kimseler, ilk bilgileri gördükten sonra İslâm akidelerine göre metinlerdeki meseleleri öğrenmelidir. Sonra öteki konulara geçmeli ve yolunda uğraşarak her kesrete vahdet canibinde başlanmalıdır" (49).

Öğretimde öğrencinin başarılı olabilmesi için bir konunun her yönünün çok iyi bir şekilde kavranması gerekir. Bir meselede basitten karmaşığa doğru bir yol takip olunmalı, bilinenden bilinmeyene doğru gidilmelidir. Eğer bir noktadan sonra bilgilerde belirsizlik varsa, bu durum da bilhassa belirtilmelidir.

Bir ilim dalının her yönünü çok iyi bir şekilde öğrenmeden başka bir ilme geçmemelidir. Bir öğrenci ilk önce heves duyduğu bir ilim dalını kendisine konu olarak seçmeli ve bunu tam olarak öğrenmeden başka bir konuya geçmemelidir.

"Aşıkardır ki, en ehemmiyetli olan, ondan daha ehemmiyetli olandan önceye alınır. Bir ilmi öğrenmeye vesile olan ilim maksattan öncedir. Nitekim söz bahisleri, mânâ bahislerinden öncedir. Zira sözler, mânâlara götürür. Edebi ilmi mantıka takdim edilir, sonra her ikisi de fıkıh usûlünden öncedir; bu fıkıh usûlü de, fıkıhtaki hilâf ilminden önce gelir. Hakikatde bir ilmin diğer bir ilimden önce alınması üç sebeptendir: Ya o ilim diğerinden daha ehemmiyetlidir; farz-ı aynın farz-ı kifâyetden önce gelmesi gibi; yahut da bir ikinci ilmin öğrenilmesi için birincinin vasıta olması gibi. Nitekim, daha önce geçtiği vechile, nahiv mantıktan önce okunur. Yahut da bir ilim mevzuunun diğer bir ilmin mevzuunun bir cüz'ü olması dolayısıyla bu takdim yapılır; cüz, külden mukaddemdir, bu sebeple tasrif nahivden önce öğretilir. Çok defa bir ilmin diğer bir ilim üzerine takdimi ma'kulatı kavramak hususunda temrin maksadından başka bir şeye müstenit değildir; nitekim eskilerden birtakımları hesap ilmini öne aldılar. Çok defa en kolay olan, daha kolay

(48) Kâtip Çelebi, Mizân'lı Hak, Tercüman 1001 Temel Eser, 1980, İst., s. 127.

(49) a.g.e., s. 127.

olandan önceye alınır. Bundan dolayı eskiler kitaplarında nahivi tasriften öne aldılar. İhtimâl ki bunlar, bu hususta nahive duyulan ihtiyacın daha büyük olduğunu gözönünde tuttular” (50).

Kâtip Çelebi, bir ilmin öğretilmesinde, ilk önce kavramlardan başlamak gerektiğini belirterek ”söz manadan önce gelir” demektedir. Gerçektende öğretimde, bir ilme has kavramların öğretilmesi sağlanmadan, o ilmin ihtiva ettiği manaya varmak m’im’kûn değildir.

Kâtip Çelebi’ye göre, öğretim hayatında faydalı olabilecek ilkelere bir diğeri de, söz konusu ilimlerin amaca yakınlığı ve uzaklığının göz önünde bulundurulmasıdır. Bazı ilimlerin kendisi bir başka ilim için bir vasıta, bir alet durumundadır. Bu türden ilimlerin çok geniş ve derinlemesine okutulmasında mana yoktur. Bunları kullanabilecek kadar öğrenmeli, bunlara takılıp kalmamalıdır. Ama kendisinin öğrenilmesine amaç olan ilimler vardır ki, bu konuda bilinen ilimler iki türlüdür. Bunlardan bir kısmı diğerlerine zemin hazırlayan ilimlerdir ki, bunlardan başlamak gerekir (51).

Ona göre, öğretimin sıhhatli bir şekilde yürütülmesinin önemli şartlarından bir diğeri de şu husustur; Öğretimde kolay olandan zor olana, açık olandan karmaşık olana doğru bir yol takip olunmalıdır. Eğer bir öğrenci henüz öğretime yeni başlamışsa ona ”müşkilleri göstermemeli”, eğer bir hayli mesafe katetmişse ona da ”vazih olan şeylerden” bahsetmemelidir (52). Kısaca, öğrencinin seviyesine ve bilginin özelliğine uygun bir öğretim metodu uygulamaya konulmalıdır.

3.4. Öğretim Metodu :

Kâtip Çelebi’nin eğitim anlayışının içerisinde öğretim metodu da başlı başına önemli bir yer tutmaktadır. Onun öğretim metodunun esasını öğrenmenin ilkeleri ve ilimlerin sınıflaması teşkil etmektedir.

Ona göre, öğretmen şefkatli, sabırlı, iradeli bilgili olmalı, öğrencinin sorularına cevap vermeli, öğrencinin müşküllerini çözmeli, karmaşık bir çok problemin çözümünde öğrenciye yol göstermelidir. Hiç bir zaman, öğretim bir bilmece haline sokulmamalı ve doğrular konusunda münakaşaya yer verilmemelidir. Ancak öğrencinin normal sorularına cevap verilmeli, alaya kaçan sorulara ise cevap verilmemelidir. Öğretmen, öğretimle ilgili metinleri seçerken, öğrencinin kapasitesine uygun düşecek olanları arayıp bulmalı, bu metinleri öğrenmeleri için öğrencileri teşvik etmelidir.

Öğretimde geçerli olan şartlardan birisi de, aynı konuda çalışanlarla müzakere ve münakaşa yapılmasıdır. Çünkü ilmin amacı, doğruyu bulmaktır. Ancak ilmin

---

(50) Gökyay, Orhan Şaik; Kâtip Çelebi’den Seçmeler, Devlet Kitapları, İst. 1968. s. 21.

(51) a.g.e., s. 220.

(52) a.g.e., s. 222.

öğrenilmesi yollarının en doğru ve en emin olanı ders yapmaktır. Dersde, bilinmeyen meselelerin münakaşa edilmesi, o meseleyi bir insanın aylarca incelemesinden daha iyidir. Ancak münakaşa sağ duyu sahibi kimselerle yapılmalıdır.

Öğretmen öğretim süresince öğrencilere iyi öğütler verici olmalı, şefkatli davranmalı, onları ilimlerin esası üzerinde düşünmeye sevk etmeli, kötü hal ve ahlaktan uzaklaştırmalı, hak ettiğinin üzerinde bir rütbeyi arzu etmesinin ve takatının fevkinde olan hususlarla uğraşmasının önüne geçmelidir. Öğretmen öğrenciyi kabiliyetlerine göre yöneltmeli, ilgi duyduğu alanda gelişmesine yardımcı olmalıdır. Bir bilginin öğrenilmesinde teşvik çok önemlidir. Öğretim faaliyeti aynı zamanda geç nesilleri ilim öğrenmeye teşvik edici bir özelliğe sahip olmalıdır (53).

SONUÇ: Bütün bu anlatılanlardan sonra Kâtip Çelebi'nin düşünce ve çalışmalarını iki ana başlık altında toplayarak değerlendirebiliriz.

A- Eğitim ve öğretim konusundaki görüş ve teklifleri:

- 1) Öğretim mahtevası, öğrencinin hayatıyla ilgili olmalıdır.
- 2) Verilen bilgiler, öğrenciyeye faydalı olmalıdır.
- 3) Öğretim, öğrencinin ilgisini çekmeli ve bu ilginin devamını sağlamalıdır.
- 4) Öğretim, öğrencinin kapasitesine uygun olmalı ve öğrencinin kabiliyetlerini geliştirici bir özellik taşımalıdır.
- 5) Öğrenciyeye aktarılacak konular, basitten karmaşığa, bilinenden bilinmeyene doğru sıralanmalıdır.
- 6) Öğretilecek ilimler, amaç ve araç şeklinde ikiye ayrılarak ele alınmalı, işe araç durumundaki ilimlerden başlamalıdır.
- 7) Öğrenciler, zeki, kabiliyetli ve istekli olmalıdır.
- 8) Bilgiler, önemlerine göre sıralanmalıdır.
- 9) Öğretmen, öğrenci, öğretim ve öğretim metotları ayrı ayrı inceleme konusu yapılmalıdır. Her kavramın özelliği eğitimde önemli yer tutmalıdır.

B- İlim ve ilim zihniyetiyle ilgili görüşleri:

- 1) Batı ilminin ve zihniyetinin Türkiye'ye sokulması.
- 2) İlimlerin önem ve faydalarına göre kategorilere ayrılması.
- 3) Ayrıca, Aristo'nun ilimler sınıflaması esas alınmışsa da, buna önemli derecede ilaveler yapılması.

- 4) Bizde ilmin durumunun uzun uzun anlatılması, aklî ilimlerin neden yasaklandığının belirtilmesi, bu tür düşünce ve uygulamaların tutarsız oluşunu çok güçlü bir mantık örgüsü ve tarihi yorumla ortaya konması.
- 5) Devrinde yapılan kısır, sığ ve lüzumsuz tartışmaları alaylı bir dille tenkit etmesi, fikir ve kültür tarihimizin bu çok önemli badiresini objektif bir tarih mantığıyla sergilemesi.
- 6) Devrinin cehalet ve dalaletine karşı yerinde bir mücadele örneği vermesi.
- 7) İnsanın eğitilmesi konusunu şumûllü bir şekilde ele alması, bu meseleyi öğretmen, öğrenci, öğretim ve metot açılarından değerlendirmesi.

Kâtip Çelebi'nin bu düşünce ve çalışmalarının kendi devrinde ne kadar etkili olduğunu, hele hele devrindeki ilim düşmanlığına ve cehalete karşı açtığı mücadelenin ne dereceye kadar başarılı olduğunu bilemiyoruz. Fakat, sadece öğretim konusundaki görüşlerinin tetkiki bile onun ne denli bir eğitim reformcusu olduğunu ortaya koyar. Kaldı ki, onun parmak bastığı birçok mesele bugün bile tazeliğini koruyan meselelerdir.

Esasında Kâtip Çelebi'nin anlatmaya çalıştığımız bu düşünce ve çalışmaları, onun fikir dünyasının bize kadar ulaşan küçük bir kısmını ihtiva etmektedir. Coğrafyadan felsefeye, denizcilikten insanın yetiştirilmesine kadar her meseleye vukufiyetle eğilmiş olması, onun büyük Türk bilginleri arasında sayılmasını sağlamıştır. Bence bu çalışmaları olmasa bile, ilmin gelişmesi ve insanın eğitilmesi konularında ortaya koyduğu görüşleri, değerinin anlaşılmasına yetecek derecededir. Bu durum aynı zamanda, Kâtip Çelebi'nin dünya ilim literatüründeki yerini sağlayan ve onu dünden bugüne getiren, bugünden de yarına taşıyacak olan gücü içinde bulundurmaktadır.